

ЕПІТЕТНІ СТРУКТУРИ З ДИСТРИБУТАМИ-СОМАТИЗМАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Дядченко Ганна

Сумський державний університет
annad2004@ukr.net

Епітет належить до важливих образних засобів сучасної української поезії. Фіксує особливості художньої мови певного періоду, поєднуючи образотворчу, оцінну та емоційно-експресивну функцію, епітети засвідчують розвиток образного мислення, зміну естетичних оцінок певного періоду [Красавіна 2005: 5; Єрмоленко та ін. 2012: 4]. Вивчення епітета дає можливість чіткіше окреслити національну мовну картину світу загалом та її вияв у творчості окремих авторів.

Аналіз мікропарадигм епітетних сполук із лексичними центрами – соматизмами уможливує детальніше окреслення зовнішнього та внутрішнього, психологічного портрета людини. Так, для розвитку епітетного поля соматичних номінацій вагомими є певні диференційні семи, з урахуванням яких ми групуємо епітети, зафіксовані в мові досліджуваної поезії, у лексико-семантичні мікрогрупи з домінуючими семами 'колір', 'смак', 'запах', 'температура', 'матеріал', 'час'. Епітетні сполуки із колірним значенням становлять важливий сегмент аналізованих поетичних текстів, однак завданням даного дослідження є аналіз сполучень із семами 'смак', 'запах', 'температура', 'матеріал' і 'час'. Можливо, вони децю менш частотні, однак показові з точки зору деталізованого окреслення портрету людини-сучасника.

Кількісно численну мікропарадигму характеристик людини, її зовнішності, рис характеру й поведінки, звичок формують **епітети із семою 'смак'**. Найзагальніша їх стратифікація – поділ за ознаками «приємний» // «неприємний».

Першу підгрупу репрезентують означення із семою 'солодкий' (*солодкий, солодкавий, медовий*), що послідовно поєднуються з назвами частин тіла *очі (повіки), вуста, голос, кров*, пор.: *Крізь солодкі повіки вже бачиться їй/ На вагонному склі різнобарвний ангелик* (С. П'ятаченко. Я – Суми); *ти, як фараонша чи княжна,/ Розтерзані вуста свої медові / Запустиш в кухню доброго вина* (А. Бондар. Істина і мед); *Ти вустами цілуєш медовими,/ Та від них в мене лиш гіркота* (О. Сердюк. Орфей-2005). Епітетні сполуки цього семантичного типу засвідчують різні регістри

стилістичних значень: позитивно-оцінний (*солодкі повіки*), традиційно-поетичний (*медові вуста* – прикметно, що в Новому словнику епітетів української мови щодо номінації *вуста* в рубриці «Про враження, психологічне сприйняття; про вуста, що виражають почуття, стан, риси характеру людини» зафіксовано позитивно марковані означення *медові, медоточиві, найсолодші, солодкі* [Єрмоленко та ін. 2012: 88]).

Оказіональний характер мають образи, які постають при поєднанні соматизму *кров* з антонімічними до традиційного *солоня* (пор.: *Я ніхто для вас, люди, бо кров моя просто солоня./ [...] я для себе/ самого ніхто* (О. Ірванець. Любіть) означеннями *солодка, солодкава*, пор.: *з єдиною вірою в те/ що ніщо не солодше/ за помсту/ може хіба що той дим/ із маленької люлечки [...]/ може тепла підсмалена плоть/ і кров/ солодкава до млості* (М. Савка. Бостон-джаз); *хочеш уникнути вістря ножа – / тільки ж офірна пташина душа/ кров'ю солодкою поїть молекули сталі* (Н. Білоцерківець. Алергія).

Із прикметником *гіркий* (*перен.* «сповнений горя, біди; тяжкий. // Викликаний горем, прикрістю; який виражає горе, страждання» [СУМ, II: 74]) та спільнокореневим із ним означенням *згіркий* («перен. Який виражає гіркоту, сум» [СУМ, III: 513]) зафіксовано епізодичні епітетні сполуки – традиційно-поетичні та індивідуально-авторські описи психоемоційного стану людини: *упади прошепчи прокричи устами гіркими/ щоб почули усі хто почути нездатні/ пісню серця* (І. Римарук. Нічні голоси); *Приблизь човник серця згірколого,/ Немов останнього листка* (Л. Ромен. Білий лебідь – лебідь Чорний). Загалом така сполучуваність не нова, вона продовжує сформовану в поезії ХХ ст. традицію психологічного портретування людини.

Периферію епітетного поля соматизмів формують одоративні епітетні сполуки зі значеннєвомодельовальною семою «запах». Показові з цього погляду сполуки *м'ятне волосся* (*м'ята* – «багаторічна трав'яниста запашна рослина родини губоцвітих з довгасто-еліптичними листками та дрібними квітками, зібраними в густі пазушні кільця» [СУМ, IV: 839]), *пахуче тіло* (*пахучий* – «напахчений духами або насичений взагалі чим-небудь запашним» [СУМ, VI: 101 – 102]): *Я прийду до тебе запахом/ дощевих ніг/ димних очей/ м'ятного волосся* (Н. Неждана. Котивишня); *Зеленоока Клечальна неділя/ в місячну ніч мене в лісі водила, – / пахуче тіло і зелен-волосся,/ це й сім русалок – де не взялося!* (В. Кордун. Зимовий стук дятла).

Темпоральні епітети, зафіксовані з дистрибутами-соматизмами в мові української поезії кінця ХХ – початку ХХІ ст., – це означення з диференційними семами ‘тривалість’, ‘пори року’, ‘час доби’ і ‘вік людини’.

Ряд епітетів характеризують людину за ознакою ‘тимчасовий’, ‘минуший’, ‘швидкоплинний’. Зокрема, у поєднаннях із дистрибутами *тіло, серце* таку особливість виявляють загальнономовний прикметник *зношений*

(«перен. Який виснажився, витратився» [СУМ, III: 672]), розмовне слово *благенький* («слабий, кволий; старий» [СУМ, I: 191]), книжні лексеми *тлінний* («який піддається тлінню, руйнуванню; тимчасовий, минуций» [СУМ, X: 153]), *брений* (СУМ не фіксує), прикметник *швидкоминуций* (СУМ фіксує лексему *швидкоминучий* «те саме, що скороминуций» – «який швидко минає, проходить (про час, роки, стан і т. ін.); недовговічний» [СУМ, IX: 301]). Пор.: *Але забув. Адже в минулім/ не раз ти жив і помирав.../ Бо в тілі зношенім заснула/ душа знеможена й стара* (П. Мовчан. Межовий камінь); *своім терпінням підіймаєш/ благеньке тіло зроблене з піску/ із голосу і тіні* (К. Москалець. Нічні пастухи буття); *Сама, либонь, шукала протягів./ Наскрізь вони проймали благеньке серце* (Л. Голота. На чоловічий голос); *А тлінне тіло – клопотун і дбаха – / живе собі, все знаючи про час* (П. Мовчан. Межовий камінь); *Ой навіщо душі тлінне тіло,/ лучче б вільно у небо летіла,/ як у простір відкритий сніжок* (П. Мовчан. Голос); *Летить душа, як ляпас, навідліг/ з небесного престолу – / так що рані – у бренье тіло,/ як на поле брані* (А. Цвіт. Вибране); *На хвилях трав підносилась і ти,/ вірніш, твоє швидкоминуще тіло* (П. Мовчан. Межовий камінь).

Інший семантичний відтінок актуальний для епітетів із семою ‘давній’: *пергамент жовтий/ облич споконвічних/ гортаю/ осокором срібним/ тремчу/ потопаючи в світлі/ бездонних очей* (Ростислав. Скитське сонце); *Світло сиплеться,/ ніби ванно/ з давніх ликів* (І. Римарук. Упродовж снігопаду).

Кількісно численну мікропарадигму темпорально маркованих епітетів формують означення – компоненти лексико-тематичних груп «пори року» (*осінній, літній, весняний*), «назви місяців» (*травневий, серпневий, осінній*) тощо. У контексті мовного портретування людини такі епітети систематично поєднуються із соматизмами *очі, обличчя, серце*. Пор.: *Неіснуюча пісня/ обпече осінні серця/.../ і у синьому всесвіті/ ніхто не почує,/ як всередині обсипається/ листя...* (Т. Троянович. Орфей-2005); *Без поглядів очі./ Весняно-дукаві./ Осінньо-похмурі./ Весело-літні./ Наче за муром,/ десь за роками/ Погляди бродять/ воєнним літом* (Г. Чубай. Плач Єремії). Традиційні асоціації «весна – розквіт, тепло – роки юності», і «осінь – в’янення – наближення старості, згасання почуттів, сум», актуальні для семантики наведених епітетів, визначають їх внутрішню форму як психоемоційних характеристик.

В епітетах із семою ‘температура’ носіями основної семантичної ознаки виступають компоненти опозиції *холод – тепло*. Простеживши закономірності текстової актуалізації цих епітетних сполук, встановлюємо контекстно-синонімічні ряди їх вербалізаторів і водночас з’ясуємо коло найчастотніших дистрибутивів, надто ж тих, які є спільними для епітетних мікропарадигм ‘холод’ (*холодний, похололий, охололий, змерзлий, зимні,*

студений, закрижанілий) і 'тепло' (теплий, гарячий, палкий, пекучий, розпашілий).

У поєднанні із соматизмами *тіло, чоло, вуста, долоні* компоненти опозиції *теплий – холодний* функціонують здебільшого як автологічні означення, носії власне температурного значення: *Їх гарячі тіла, наче вина терпкі – / Золоті і брунатні.* (М. Кіяновська. Міфотворення); *розпростертій під ковдрою/ на всю довжину безвладного, теплого тіла* (О. Забужко. Знак нескінченності); *Блукалець з міста видив накладається/ на тіло охололе* (В. Неборак. Літаюча голова); *Тут – зовсім інакше: листок на воді/ ще не відпалав – а вуста вже холодні* (І. Римарук. Упродовж снігопаду); *губи твої холодні наче прозорі вінця/ яких ніхто не торкався прагнучи світла й води* (Ю. Андрухович. Екзотичні птахи і рослини); *змерзлими вустами пригадую щось* (В. Недоступ. Антологія альтернативної української поезії зміни епох); *Ці непрозорі мазки – / Як долоні послушниці, теплі і голубині* (М. Савка. Малюнки на камені).

Емоційно-образна характеристика людини – пріоритетна для сполук температурних епітетів із дистрибутом *очі*: *Ладо,/ лечу в твої очі гарячі,/ Повені шалу чекаю терпляче./ Не відпускай!/ Я так хочу любити!* (Л. Ромен. Білий лебідь – лебідь чорний); *І звівши зимні очі на паперові зорі,/ де в'є високі петлі мотоциклетний ас,/ ви стежите сурму в ревім його моторі* (Ю. Андрухович. Екзотичні птахи і рослини).

У поєднанні з номінаціями *серце, губи, погляд, кров* прикметники *теплий, гарячий, палаючий, несхололий* функціонують як носії ознак 'пристрасний', 'щирий': *тільки для буйних голів,/ тільки для губ розпашілих* (І. Римарук. Сльоза Богородиці); *А ти мовчиш, а вії ледь тремтять,/ Слова застигли на устах гарячих* (О. Кислиця. Орфей – 2001); *У панни Ганни серце з воску,/ її покривдити так просто:/ гарячий погляд, наче стріль,/ її вражає звідусіль* (П. Мовчан. Голос); *в гарячій серці б'є жаги стрімкий потік* (Л. Ромен. Білий лебідь – лебідь чорний); *палаючою кров'ю/ дітей шалених Київ буде гріти/ остиглу кров квартирних батарей* (Н. Білоцерківець. Алергія); *Тече й оця кровинка несхолола –/ не зрозумів... спинити не зумів...* (І. Римарук. Сльоза Богородиці).

Контекстна семантика антонімічного епітета *холодний* пов'язана головним чином із негативно-оцінними конотаціями, що пов'язані із семами 'старість' (*Прости за холодні сивини,/ За біль розтривожено-карий* (Л. Слюсак. Молоде вино)); 'байдужість' (*Ти вустами німими холодними/ Зовсім іншу цілуєш вночі./ І не чуєш, як плачуть солоними/ Чийсь очі на твоєму плечі* (І. Сердюк. Орфей – 2005); *янголиця білолиця/ [...] з краю кручі серце підбрала/ холодне..* (В. Цибулько. Антологія альтернативної української поезії зміни епох)); 'жорстокість, бездушність' (*скажіть, чи крапля сумління хоч раз по тім затекла/ до ваших холодних німецько-фашистських сердець* (С. Жадан)); 'страх' (*І не постало з голосу обличчя –/*

лиш жах великий душу перейняв/ і повернув у тіло похололе (Л. Голота. На чоловічий голос)).

Отже, епітетно-соматичні образи із семами 'холод', 'тепло' – активні компоненти портретування людини в мові розглядуваної поезії. Їхню стилістичну актуальність умотивовують підкріплені побутовим і мовним досвідом асоціації, що «поглиблюються і конкретизуються відповідно до індивідуального бачення автора» [Пустовіт 2009: 17].

Репрезентантними щодо функціонально-семантичного навантаження соматизмів у мовному портретуванні людини є **означення, які формують епітетну мікропарадигму «матеріал, речовина»**. З граматичного погляду такі епітети є відносними прикметниками й утворюють кілька основних тематичних угруповань, стратифікованих за смисломодельовальною ознакою 'тканина' (*шовкові коси, едвабна шкіра, суконні обличчя*), 'камін' (*камінні зіниці, базальтові серця, мармурові голоси*), 'метал' (*залізне серце*), 'віск' (*вощане серце, воскове серце*), 'папір' (*паперова любов*).

Кількісно нечисленні, але знакові з погляду співвідношення традиції та новаторства епітети з ознакою 'камін' – *кам'яний, базальтовий*. Їх уживання як зовнішньопортретних і психоемоційних характеристик показове для мовотворчості авторів різних поетичних поколінь із незначним варіюванням семантичних відтінків. Наприклад, своєрідний розвиток узуального вислову *кам'яне серце* («хтось дуже жорстокий, бездушний» [СУМ, IX: 141]) засвідчує авторський образ *базальтосерце*: *Я викрешу з базальтосердець/ Блошину дозу щирої любові* (А. Бондар. Антологія альтернативної української поезії зміни епох).

У контексті *ми застигнем горілиць/ на мармурових шиях жриць* (С. П'ятаченко. Я – Суми) переносне значення епітета *мармуровий* щодо дистрибута *шия* естетизує зовнішньопортретну ознаку «білий, гладкий» [СУМ, IV: 630], синонімізуючи її з поетичним значенням «красивий».

Репрезентантна щодо сполучуваності з назвами частин тіла мікрогрупа означень із диференційною ознакою 'тканина' – *шовковий, едвабний, суконний, повстяний*.

Основу цього сегмента епітетного словника становлять народнописенні слововживання *шовкові коси, едвабна шкіра*, які мають розвиток у сучасній мовно-поетичній практиці: *Понад груди твої дівочі/ Ллються коси твої шовкові* (М. Савка. Малюнки на камені); *І проллються коси шовкові/ На троянди чорно-червоні* (М. Савка. Малюнки на камені); *а коханка його в кабареі співає соло/ шкіра її едвабна тонша пелюсток рожі* (М. Кіяновська. Міфотворення). Порівняння дівочої коси з *шовком, шкіри з едвабом*, що визначає художню естетику цих образів, генетично закорінене у фольклорній традиції (пор. народнописенні рядки «Чорний шовк – твоя кісонька» [Данилюк 1984: 35]). Завдяки акцентуванню в їх структурі сем 'м'який', 'блискучий', 'коштовний' означення *шовковий*,

сдwabний характеризують зовнішність дівчини, жінки як гарну, привабливу, наближують її до національного ідеалу краси.

Натомість епітет *суконний*, актуалізуючи семи 'важкий', 'грубий', 'щільний', мотивує знижену оцінність опису *обличчя*: *нехай заховає останній трамвай/ обличчя іконні й суконні* (І. Римарук. Нічні голоси).

Епізодично представлені в мові розглядуваної поезії епітети із смисломодельовальними ознаками 'віск' (*вощане серце*), 'кераміка' (*керамічні голоси*), 'папір' (*паперова любов*).

Сполуки *вощане серце* та *паперова любов* належать до тематичної зони «емоційний світ людини»: *О неблаганна, панно Ганна,/ вощане серце моє тане/ За кожним віддихом летить/ кохання мить, кохання мить* (П. Мовчан. Голос); *Ця паперова любов,/ це косметичне серце,/ ця кабінетна кров/ у нежиттєвім скерцо* (С. Процюк. Цех поетів). Авторський образ *вощане серце* корелює із загальномовним висловом *м'який серцем* – «хтось добрий, доброзичливий, довірливий» [СУМ, IX: 141], «у кого-небудь м'які, податливі вдача, характер» [ФСУМ, II: 795]. Прикметно, що визначальна для семантики образу *вощане (воскове) серце* ознака 'м'якість, поступливість' має в розглядуваній поезії антонімічний вияв – 'твердість, незламність', вербалізований епітетом *залізний*, пор.: *Серце воскове чи залізне?/ Тихо-тихо горить свіча..! Виглядати тебе запізно/ Замерзає сльоза в очах...* (Р. Фуфалько. Молоде вино). Водночас переносне значення відносного прикметника *паперовий* («який існує тільки на папері; не здійснюваний на ділі» [СУМ, VI: 56]) умотивовує семантику й оцінність епітетної сполуки *паперова любов* – «штучна, позбавлена життєвості, неправдива любов».

Отже, у мові сучасної української поезії епітет є продуктивним засобом художнього опису людини. У соматичних сполуках художні означення поєднують портретну характеристику з авторською оцінкою. Найбільш показовими з цього погляду є епітети із провідними семами 'смак', 'запах', 'температура' і 'матеріал'. Досліджуване поле епітетних сполук формують і традиційні народнопісенні формули, закріплені в національній мовній практиці (*гіркі сльози, золоте серце*), й авторські оцінні слововживання. Останні активно поповнюють поетичний словник кінця ХХ – початку ХХІ ст., розширюючи межі традиційного художнього слововживання в нових епітетних парадигмах, невластивих попереднім етапам розвитку національної поезики.

Література

Данилюк 1984: Данилюк, Н. О.: Дівчина – як намальована. Ін: Культура слова. Вип. 26. Київ, 1984, с. 32 – 37.

Єрмоленко та ін. 2012: Єрмоленко, С., Єрмоленко, В., Бирик, С.: Новий словник епітетів української мови. Грамота, Київ 2012.

Красавіна 2005: Красавіна, В.: Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.). НАН України, ін-т укр. мови, Київ 2005.

Пустовіт 2009: Пустовіт, Л.О.: Словник української поезії другої половини ХХ століття: семантико-функціональний аспект. Рідна мова, Київ 2009.

Умовні скорочення

С У М: Словник української мови: в 11 т. Наукова думка, Київ 1970 – 1980.

Ф С У М: Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. Наукова думка, Київ 1999.

Summary

In the article the linguistic and stylistic analysis of the epithet structures with the somatic distributes in the thesaurus of modern Ukrainian poetry is made. The extension of the investigated imaginative somatic paradigm in the aspects of outward and inward portrayal of a man is observed. The functioning of the lexical and semantic micro groups with the dominant semes 'taste', 'smell', 'temperature', 'material' and 'time' within the epithet paradigms investigated is analyzed. It is proved that epithets are the productive means of artistic man's portrayal in modern Ukrainian poetry. Such words combinations are extending the Ukrainian poetic glossary of the end of ХХth – the beginning of ХХІth centuries with the new epithet paradigms innovative to the national poetic language.

Key words: epithet structure, distribute-somatism, external portrayal, inner psychological portrayal, lexical and semantic group, epithet парадигма, dominant sema, imaginative word combination.

Дзурченко, Т.В. Епітетні структури з дистрибутами-соматизмами в українській поезії кінця ХХ – початку ХХІ століття // Т.В. Дзурченко // Сучасні слов'янські мови: традиції і сьогодення. Індивідуальні студії молодих дослідників: збірник наукових праць (за результатами ХХХ Оломоуцького симпозиуму україністів Середньої і Східної Європи). - Оломоуц: Університет і.м. Ф. Палацького, 2018. - С.177-184.